

Л. Л. Мельник,
к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет

НАУКОВІ ЗАСАДИ ПРИБУТКОВОСТІ АГРОПІДПРИЄМСТВ ТА ЇЇ ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА

SCIENTIFIC PRINCIPLES OF PROFITABILITY OF AGRICULTURAL ENTERPRISES AND GOVERNMENT SUPPORT

Досліджено динаміку й стан прибутковості аграрних підприємств України. Встановлено, що вона недостатня для розширеного відтворення та розвитку аграрного виробництва на інтенсивно-інноваційних засадах, визначені концептуальні основи державної підтримки прибутковості сільського господарства.

Rates of return of Ukraine's agricultural enterprises and their dynamics have been studied. It has been found to be insufficient for expanded reproduction and intensive and innovative development. The concept basis of government support to agriculture businesses' profitability has been established.

Ключові слова: аграрні підприємства, собівартість, прибуток, рівень рентабельності, державна підтримка, інвестиції, інновації.

Key words: agrarian enterprises, cost, profit, rate of return, government support, investment, innovation.

ВСТУП

Упродовж ринкової трансформації одержавленого сектора сільського господарства головна увага вчених економістів-аграрників була зосереджена на перебудові відносин власності й господарювання, пошуку найбільш ефективних організаційно-правових форм агропідприємств. На сьогодні сформована і функціонує багатоманітна господарська структура аграрного виробництва. Усім сільськогосподарським підприємствам притаманна спільна ознака. Вони є ринково-підприємницького типу. Для них головне завдання — це щоб дохід від реалізації продукції (виручка) по можливості перевищував витрати на неї. Тобто будь-яке товарно-бізнесове підприємство повинно бути прибутковим. Інакше воно втрачає конкурентоспроможність і зрештою може збанкрутувати.

З огляду на викладене вище очевидна актуальність дослідження питань, які пов'язані з досягненням прибутковості аграрними підприємствами. Вона повинна забезпечувати їхню економічну стабільність й конкурентоспроможність. За останні роки сектор сільськогосподарських підприємств у цілому є прибутковим. Водночас і обсяги одержавленого прибутку, і рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції — недостатні для забезпечення розширеного відтворення передусім на інноваційних засадах. Саме тому вважаємо, що на сьогодні достатня прибутковість для більшості агропідприємств є їхнім невідкладним й найбільш актуальним завданням. Відповідно й науковці мають досліджувати прибутковість сільськогосподарських підприємств, визначити науково обгрунтовані напрями її підвищення.

Висвітленню різних аспектів питання прибутковості приділялась увага в наукових працях М. Я. Дем'яненка, В. І. Довгалюка, П. М. Макаренка, Л. Ю. Мельника, В. Я. Месель-Веселяка, П. Т. Саблука, М. Й. Хорунжого й багатьох інших.

Водночас деякі питання цієї багатоаспектної проблеми є дискусійними, недостатньо обгрунтованими й вимагають подальшої наукової розробки і практичного вирішення. З огляду на це порушена в статті проблема є актуальною.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є дослідження наукових засад прибутковості, її динаміки та стану в секторі сільськогосподарських підприємств, відповідності потребам розширеного відтворення на інноваційних засадах та необхідності державної підтримки.

РЕЗУЛЬТАТИ

Дослідження прибутковості логічно почати із визначення змісту тих економічних категорій, які мають до неї пряме чи опосередковане відношення. Згідно основам класичної політекономії величина вартості будь-якого товару у структурному аспекті включає: 1) вартість спожитих засобів виробництва (за символікою К. Маркса — c); 2) вартість робочої сили (заробітна плата — v); 3) додаткова вартість (m). Відповідно вартість товару представляється за формулою: $w = c + v + m$. Вартість товару реалізується на ринку. Теоретично ринкова ціна — це грошовий вираз вартості. На практиці під впливом низки чинників і передусім співвідношення попиту й пропозиції, ціни, як правило, відхиляються від вартості.

Таблиця 1. Загальні результати сільськогосподарської діяльності сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства

Показники	2009	2010	2011
Прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг, млн грн.	8093,0	14177,6	21833,3
у т.ч. сільськогосподарської продукції	7986,3	13931,6	21530,2
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності, %	14,4	21,2	26,5
Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції – всього, %	14,0	21,5	27,2
у тому числі зернових та зернобобових культур	8,0	14,2	26,1
насіння соняшнику	41,2	62,8	55,7
цукрових буряків (фабричних)	36,5	16,5	35,8
худоби та птиці на м'ясо великої рогатої худоби	-32,4	-35,4	-23,9
свиней	12,1	-7,7	-3,5
птиці	-20,7	-3,6	-15,1
молока	1,5	17,8	18,4

Джерело: [9, с. 63].

Додаткова вартість на ринку проявляється як прибуток. Останній — це реалізована додаткова вартість. Кількісно прибуток визначається як різниця між ринковою ціною товару (Ц) і його повною собівартістю (Сб), тобто $P = Ц - Сб$.

Отже, обсяги або маса прибутку — це його абсолютний вимір, надлишок, який отримує підприємство від продажу певного товару (або їхньої сукупності) над витратами виробництва і реалізації цих товарів.

Розміри прибутку сільськогосподарського підприємства Держкомстат України визначає в діючих цінах — прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг, у т.ч. сільськогосподарської продукції. Для більш поглибленого аналізу можна визначити розміри прибутку в розрахунку на: 1 або 100 га сільськогосподарських угідь; 100 або 1000 грн. основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення тощо.

Відносними показниками, що характеризують прибутковість підприємства, є:

- 1) рівень рентабельності як відношення обсягу прибутку від реалізації товару до його собівартості: $P = П / Сб \times 100$;
- 2) норма прибутковості: відношення прибутку до вартості основного й оборотного капіталу, які використовуються у виробництві: $P = П / Осн. + обор. капітал \times 100$.

У статистичному збірнику "Сільське господарство України" за 2011 р. є дані щодо основних показників діяльності підприємств галузі сільського господарства з кодом основного виду економічної діяльності за КВЕД 01.1 — 01.4. Згідно з ними чистий прибуток цих підприємств за період 2008—2011 рр. щорічно зростав і збільшився з 5744,3 млн грн. у 2008 р. до 25904,3 млн грн. у 2011 р. (у 4,5 рази). Позитивним є й той факт, що частка підприємств, які одержали чистий збиток за цей час, зменшилася з 28,9% до 16,6% (найбільш високим цей показник був у 2009 р. — 30,8%). Рівень рентабельності всієї діяльності збільшився з 7,7% у 2008 р. до 18,8% у 2011 р. [9, с. 52].

Відносно результатів сільськогосподарської діяльності усіх сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства, маємо такі дані (таблиця 1).

Як свідчать дані таблиці 1, прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції у 2011 р. збільшився у порівнянні з 2009 р. в 2,7 рази, а рівень рентабельності на 13,2 в.п. У 2009—2011 рр. основні види продукції рослинництва були рентабельними, хоча тут має місце помітна диференціація щодо окремих із них. Найбільш рентабельним в усі

роки є насіння соняшнику. Продукція тваринництва, окрім молока в усі роки і м'яса свиней у 2009 р., є збитковою.

Отже, за період 2009—2011 рр. стосовно прибутковості виробництва сільськогосподарської продукції в Україні відбулися помітні позитивні зрушення. У розрахунку на один рік прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції становив 14,7 млрд грн., а рівень її рентабельності відповідно 20,7%.

Водночас логічно виникає питання щодо відповідності досягнутих позитивних результатів потребам функціонування економічно ефективного, стабільного й конкурентоспроможного сектора сільськогосподарських підприємств. Відповідь на поставлене питання у науковців практично одна — обсяги одержаного прибутку і рівень рентабельності для цього недостатні з врахуванням стану сільського господарства в Україні.

Теоретично досягнення прибутковості будь-якого рівня, навіть мінімального, банкрутством підприємству не загрожує. Адже купівля зношених основних засобів в умовах простого відтворення відбувається за рахунок амортизаційних відрахувань. Іншими словами, просте відтворення відбувається не за рахунок прибутку. Але чому тоді практично загальновиголошено серед науковців є теза, згідно з якою одержання та максимізація прибутку є головною метою агропідприємств, які функціонують на ринково-підприємницьких засадах? Спробуємо дати відповідь на поставлене питання.

По-перше, прибуток, може, і використовується за різними напрямками, які безпосередньо не відносяться до його капіталізації, хоча деякі з них опосередковано позитивно впливають на результати господарської діяльності (соціально-побутові витрати, виплата премій працівникам тощо).

По-друге, на всіх етапах розвитку сільського господарства більшість агропідприємств із метою підвищення рівня конкурентоспроможності намагаються зробити усе можливе для розширення виробництва передусім на інноваційних засадах. Для цього використовують частку або навіть весь одержаний прибуток, кредити, випуск цінних паперів, державну підтримку тощо. Стрімка глобалізація національних економік в епоху НТП посилюють конкуренцію на внутрішніх і зовнішніх аграрних ринках і, в першу чергу, за рахунок впровадження досягнень НТП у виробництві. Значимість "капіталізації" прибутку за таких умов зростає. Відповідно проблема підвищення прибутковості бізнесових агроструктур стає усе більш актуальною.

Розглянемо це питання щодо сектора сільськогосподарських підприємств у таких аспектах.

Потенціал і потреба в розширенні виробництва аграрної продукції. Стосовно природно-економічного потенціалу, то науковці наводять такі дані. В Україні можна одержувати щорічно 67—80 млн тонн зерна, при урожайності 56—60 ц з гектара і створити експортний потенціал у 18—21 млн тонн при 14,8 млн тонн у 2011 р. При досягненні показників продуктивності аграрного природного потенціалу на рівні Європейського Союзу Україна змогла б прогодувати 200—250 млн осіб, що свідчить про значні нереалізовані продовольчі можливості [1; 5].

"Багаторічне (у колишньому Радянському Союзі й нині в незалежній Україні) нехтування інтересами селянства, сільського господарства поставило найважливішу, з великим природним потенціалом національну галузь на межу виживання, а трудівника-селянина вкрай принижено... Проте й за цих умов значна частина суспільства і, що особливо небезпечно, багато законодавців і урядовців не бажають або не в змозі зрозуміти це і продовжують діяти по відношенню до селянина за найгіршими зразками недалекого минулого. Допрацювалися до того, що, маючи найкращі у світі чорноземи й відданого землі селянина, живемо з кожним роком дедалі гірше" [8, с. 3].

Відносно продовольчої безпеки країни, то тут ситуація двояка: "Практично повна небезпека у сфері виробництва й споживання зернових культур і дуже загрозлива у сфері забезпечення населення країни м'ясом та м'ясопродуктами" [6, с. 6].

У кінцевому підсумку "Аграрна реформа досягне своєї мети лише тоді, коли на її основі сформується багатокладна ринкова економіка, здатна не тільки забезпечити продовольчу безпеку країни, наповнювати внутрішній ринок доступним за ціною якісним продовольством, а й створювати конкурентні переваги при виробництві та збуті продукції і сільськогосподарської сировини за кордон. Для цього потрібні нові мотиви, безпосередньо стимулюючи економічні інтереси товаровиробників, свобода господарської діяльності. Лише з урахуванням економічного інтересу, прагненням нагромадити капітал і отримати прибутки в умовах ринку можна розв'язати поставлені завдання, а регіональні науково-виробничі та інші структури повинні стати локомотивом у цьому процесі" [8, с. 6].

Отже, на сьогодні в Україні нагальною є потреба розширеного відтворення сільськогосподарської продукції і водночас невикористані для цього можливості. Розширене відтворення, як відомо, можна здійснювати на екстенсивних і інтенсивних засадах. Підвищення конкурентоспроможності підприємств потребує їхньої органічної єдності, але надання переваг останнім. А інновації — це, в першу чергу, впровадження у виробництво досягнень НТП у цілому, технічної оснащеності зокрема: "Масштаби та напрями розвитку аграрного виробництва, ефективність та конкурентоспроможність визначає матеріально-технічна база, особливо її активна частина — машини та обладнання" [5, с. 28].

Натомість аграрна реформа супроводжувалася загибеллю і руйнацією існуючої в радянські часи матеріально-технічної оснащеності галузі. За розрахунками науковців, машинами та обладнанням аграрні підприємства забезпечені на 45—65% технічної потреби, більшість яких зношені. До того ж, вони відстають від світових на 2—3 покоління. За кількістю та якістю технічних засобів, продуктивністю машин, екологічністю та безпечністю в роботі аграрна Україна стоїть значно нижче розвинутих країн світу. Технологічна потреба аграрного сектора в технічних засобах вимірюється в сумі 250—280 млрд грн.

Критичний стан матеріально-технічної бази в аграрному секторі зумовлений тривалою фінансовою неспроможністю сільськогосподарських товаровиробників, спадом інвестиційної діяльності, невідповідністю амортизаційної політики потребам їх відтворення [5].

Відносно розширеного відтворення сільського господарства України, цей процес гальмується і несприятливою кредитною ситуацією для аграріїв, і незначними обсягами його державної підтримки.

Для порівняння наведемо такі дані щодо 2010 р.: обсяг прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг — 14,2 млрд грн., амортизаційні відрахування — 4,0 млрд грн., кошти, які потрібні для оновлення тільки техніки, — 30 млрд грн.

З огляду на викладене вище, можна стверджувати, що обсяги одержаного прибутку в секторі аграрних підприємств і рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції недостатні для їхнього розвитку. Інакше кажучи, навіть за умов, що весь одержаний прибуток у секторі сільськогосподарських підприємств буде капіталізовано, цього явно недостатньо для забезпечення розширеного відтворення на інноваційних засадах. У цьому зв'язку зазначимо, що нині більшість сільськогосподарських підприємств забезпечені власними фінансовими ресурсами

в межах 13%, тоді як на початку 90-х років вони становили 57—62% їхньої потреби [2].

Необхідно також врахувати, що у 2011 р. 16,6% сільськогосподарських підприємств були збитковими.

Досягнутий рівень рентабельності сільськогосподарської продукції також недостатній для використання прибутку як джерела інноваційного розвитку. Більшість науковців вважають, що для цього у сільському господарстві рівень рентабельності повинен бути не менше 40%. Водночас деякі стверджують, що рівень рентабельності 40—45% "...є оптимальним для розширеного відтворення" [10, с. 60]. Для розширеного на інноваційних засадах такий показник, на наш погляд, можна розглядати як мінімальний, а не оптимальний. До речі, рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах у 1990 р. становив 42,6%, у тому числі продукції рослинництва — 98,3, а продукції тваринництва — 22,2% [9, с. 52].

Виходячи з обговорюваної проблеми, можна зробити висновок, що сільськогосподарські підприємства перебувають, образно кажучи, у "замкнутому колі". Їх прибутковості і фінансовий стан у цілому унеможливають забезпечення сучасного рівня техніко-технологічної оснащеності. З іншого боку, існуюча нині техніко-технологічна оснащеність аграрного сектора значною мірою знижує його потенційну прибутковість. Зокрема, щорічні втрати зерна під час збирання (завантаженість посівів зернових на комбайн у 4—8 разів більша, ніж у розвинених країнах світу) оцінюються у 8—10 млрд грн., а по сільському господарству в цілому у 15—18 млрд грн. [5]. Розірвати це замкнене коло можна лише за умови реалізації усіх факторів внутрішнього і зовнішнього порядку, що впливають на прибутковість.

В економічних джерелах загальноновизнаним є положення про те, що дохідність, рентабельність, економічна ефективність й стабільність товарних агроструктур, незалежно від їх організаційно-правової форми, визначається низкою факторів внутрішнього і зовнішнього порядку. Це питання вже розглядалося в економічних літературних джерелах [4; 5]. А тому лише зазначимо, що чинником першого порядку, на наш погляд, є рівень цін як на продукцію аграрних підприємств, так і на засоби виробництва, які вони купують в підприємствах першої сфери АПК. На жаль, обом цим ринкам притаманний нееквівалентний обмін щодо агровиробників. Їхні втрати від цього вимірюються мільярдами гривень. "Через недосконалість міжгалузевих економічних відносин, зокрема цінового механізму, за 15 років галузь втратила понад 600 млрд грн., що зумовило значне зменшення надходження коштів на формування її матеріально-технічної бази та оплати праці, яка у сільському господарстві удвічі нижча, ніж у промисловості" [5, с. 21].

Отже, втрати сільського господарства тільки від нееквівалентного міжгалузевого обміну становлять щорічно близько 40 млрд грн., що перевищує потребу в коштах на технічне оновлення галузі. При цьому йдеться про галузь, яка є серцевиною агропромислового комплексу.

Особливо згубною для агровиробників є цінова політика посередників, які диктують їм ціни, тобто встановлюють монополю на низький їх рівень. За деякими даними, в Україні первинні виробники сільськогосподарської продукції одержують лише 30—40% виручки від кінцевої (роздрібною) ціни за вироблену ними продукцію, в той час як у країнах з розвинутим сільським господарством на їхню частку припадає 50—70% і більше [8]. Ринковий механізм, в умовах панування на аграрному ринку посередників, зрештою призводить до того, що аграрний виробник недоотримує прибуток або навіть одержує збиток, а посередник за рахунок цього надприбуток.

Розв'язання цієї проблеми вбачається за двома напрямками. По-перше, це є типовим для більшості країн світу: об'єднання агровиробників з метою створення різних кооперативів для здійснення спільної постачальницької, збутової і переробної діяльності. А це дасть їм змогу якщо і не витіснити посередників, то конкурувати з ними. Зазначимо, що вітчизняна аграрна економічна наука вже напрацювала рекомендації щодо розвитку заготівельно-збутової обслуговуючої кооперації, біржової торгівлі, оптових ринків, запровадження системи складських свідоцтв і розрахунково-клірингового обслуговування. В Україні вже започатковане будівництво оптових продовольчих ринків, створені агроторгові доми тощо [8]. Держава нарешті має активно сприяти подальшому розвитку цих процесів.

Отже, аграрна політика держави має зважити на той науковий факт, що ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію повинні компенсувати суспільно необхідні витрати її виробникам і забезпечити прибуток, достатній для розширеного відтворення на інноваційних засадах. На сьогодні регуляторні можливості держави щодо вирішення цього питання використовуються недостатньо. Йдеться передусім про більш активну участь держави як суб'єкта аграрного ринку (використання заставних цін, закупівля частки сільськогосподарської продукції та її реалізація), технічна політика держави, стимулювання експорту тощо.

Вирішення проблеми підвищення прибутковості сільськогосподарських підприємств у цілому і диспаритету цін зокрема, потребує не тільки посилення регулятивних дій держави щодо аграрного ринку, але й надання бюджетних дотацій аграріям. Поки що вони недостатні — у 2011 р. становили 729,3 млн грн. (у 2010 р. — 1316,0 млн грн.), тобто в розрахунку на одне підприємство 13 тис. грн. Цього явно недостатньо для компенсації їхніх втрат від нееквівалентного міжгалузевого обміну.

На сьогодні держава має врахувати, що в Україні, як справедливо зазначають провідні науковці П.Т. Саблук і В.Я. Месель-Веселяк, складається ситуація, за якої сільське господарство як галузь із тривалим виробничим циклом і уповільненим оборотом капіталу знаходиться у значно гірших економічних умовах, ніж галузі з менш тривалим виробничим циклом та прискореним терміном обороту капіталу. У середньому виробничий цикл у сільському господарстві перевищує один рік, а при вирощуванні великої рогатої худоби — майже 2 роки. Водночас виробничий цикл при переробці молока в середньому становить 3—5 днів, а при виробництві твердих сирів — 2—3 місяці, при заборі тварин і переробці м'яса — максимум 8—10 днів.

Таким чином, від того, наскільки ціна відшкодуватиме витрати і забезпечуватиме прибуток, необхідний для нагромадження й розширеного відтворення, залежить розвиток сільськогосподарського виробництва, формування для нього рівноцінного місця в економіці країни [7].

ВИСНОВКИ

У процесі ринкової трансформації одержавленого сектора сільського господарства розбудована і функціонує нова його модель. Головними її ознаками є розмаїття недержавних форм господарювання ринково-підприємницького типу. А тому основним завданням для них є одержання прибутку в максимальному розмірі.

Прибуток підприємства може використовуватися за різними напрямками. Найбільш важливий з них — його капіталізація, використання як джерела розширеного відтворення і передусім на інноваційних засадах. Для вітчизняного сільського господарства саме у цьому є нагальна потреба, оскільки нині стан його матеріально-технічної бази критичний. А це потребує вирішення проблеми дохідності сільсько-

господарських підприємств. Сучасний обсяг одержаного прибутку останніми для цього недостатній. Звідси незадовільний їх фінансовий стан щодо можливостей здійснювати розширене відтворення й розвиток на інтенсивно-інноваційних засадах.

Прибутковість агроформувань залежить від задіяння багатьох чинників внутрішнього порядку. Із зовнішніх головним є міжгалузеві диспропорції в останні 10—15 років, тобто диспаритет цін щодо аграрних підприємств з боку підприємств першої і третьої сфер АПК. Проблема не нова, але дотепер не вирішена. Здебільшого тут винувата неефективна аграрна політика держави. "Сільське господарство як одна із специфічних, немонополічних і незахищених галузей, зважаючи на його особливе призначення та роль у забезпеченні добробуту населення й продовольчої безпеки країни, потребує виваженої державної політики протекціонізму та підтримки" [2, с. 3].

Зрештою аграрна політика держави має зважити на той науковий факт, що ринкові ціна на сільськогосподарську продукцію повинні компенсувати витрати її виробникам і забезпечувати прибуток, достатній для розширеного відтворення на інноваційних засадах. На сьогодні регуляторні можливості держави щодо вирішення цього питання використовуються недостатньо.

У цьому зв'язку слід визнати, що необхідна більш дієва регуляторна політика держави, націлена на підвищення прибутковості сільського господарства, державна підтримка зокрема. Потребують більшої обґрунтованості її напрями. Йдеться передусім про підтримку виробництва продукції тваринництва, яке є в основному збитковим. Держава більш активно може впливати й на подолання монополізму й диктату цін щодо сільського господарства з боку підприємств першої й третьої сфер АПК, різних посередницьких структур.

Література:

1. Береговий В.К. Проблеми продовольчої безпеки України / В.К. Береговий // Економіка АПК. — 2011. — № 5. — С. 71—78.
2. Дем'яненко М.Я. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М.Я. Дем'яненко, Ф.В. Іванина // Економіка АПК. — 2009. — № 9. — С. 3—9.
3. Довгалюк В.І. Проблеми забезпечення прибутковості сільськогосподарських підприємств регіону / В.І. Довгалюк // Економіка АПК. — 2011. — № 1. — С. 126—129.
4. Мельник Л.Ю. Фактори впливу на прибутковість аграрних підприємств / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко, Л.Л. Мельник // Економіка АПК. — 2010. — № 5. — С. 79—86.
5. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
6. Саблук П.Т. Продовольча безпека України / П.Т. Саблук, О.Г. Білорус, В.І. Власов // Економіка АПК. — 2009. — № 10. — С. 3—7.
7. Саблук П.Т. Ціновий фактор у розвитку сільськогосподарського виробництва / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2011. — № 9. — С. 3—9.
8. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3—6.
9. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2011 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2012. — 386 с.
10. Хорунжий М.Й. Проблеми ціноутворення на сільськогосподарську продукцію / М.Й. Хорунжий // Економіка АПК. — 2011. — № 1. — С. 57—61.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2013 р.